

Олександр КУХАРЄВ,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права
та процесу Харківського національного університету внутрішніх справ

НОТАРІАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ЗМІНИ ЧЕРГОВОСТІ ОДЕРЖАННЯ ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ

За загальним правилом, встановленим ст. 1258 Цивільного кодексу України (далі — ЦК), право на спадкування за законом спадкоємці одержують *почергово*: кожна наступна черга спадкоємців за законом закликається до спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття. Статтями 1261–1265 ЦК визначено п'ять черг спадкоємців за законом. Тим самим вірогідність переходу майна спадкодавця у власність територіальної громади (визнання спадщини відумерлою в порядку ст. 1277 ЦК) значно зменшується. Як відзначали розробники проекту ЦК, держава мусить остаточно відмовитись від зазіхань на те, що їй не належить і, як засвідчило життя, не може спричинитися до її справжнього збагачення¹.

ЦК установлено чіткий порядок спадкування, в основу якого покладено таке.

По-перше, закликання до спадкування в пронумерованому порядку (перша, друга черги і т. д.).

По-друге, спадкують лише ті спадкоємці, які належать до черги, що закликається до спадкування, і, навпаки, спадкоємці нижчої (наступної) черги не закликаються до спадкування в разі наявності хоча б одного спадкоємця попередньої черги, який прийняв спадщину.

¹ Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. проф. А. Довгєрта. — К.: Укр. центр правничих студій, 2000. — С. 286.

По-третє, уся спадщина спадкується спадкоємцями відповідної черги порівну, якщо інше не встановлено домовленістю між ними².

При спадкуванні за законом законодавець розподіляє спадщину, намагаючись передбачити гіпотетичну волю спадкодавця, і, враховуючи вірогідність його близьких відносин саме з найближчими родичами чи членами сім'ї, будує загальну абстрактну модель черговості без врахування особливостей стосунків, які можуть скластися в конкретній сім'ї. Саме тому закріплене у ст. 1258 ЦК правило черговості може бути змінено.

Зміна черговості одержання права на спадкування — це встановлення іншого, ніж передбачено законом, порядку закликання до спадкування спадкоємців за законом.

Положення ст. 1259 ЦК щодо можливості зміни черговості одержання права на спадкування обумовлено ідеєю справедливості та необхідністю стимулювати потенційних спадкоємців до турботливого ставлення до спадкодавця за його життя³.

Існують два способи зміни черговості одержання права на спадкування: за домовленістю спадкоємців (договірний) та судовий.

² Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). — Т. 12: Спадкове право / за ред. проф. І.В. Спасиво-Фатєєвої. — Х., 2009. — С. 293.

³ Баранова Л. Охорона прав спадкоємців шляхом зміни черговості спадкування за законом // Вісник Академії правових наук України. — 2010. — № 4. — С. 143.

Відповідно до ч. 1 ст. 1259 ЦК черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором заінтересованих спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини. Цей договір не може порушити прав спадкоємця, який не бере у ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині.

Можливість укладення різноманітних договорів у сфері спадкування пов'язана передусім із розширенням диспозитивних засад регулювання цивільних правовідносин та вперше набула регламентації в чинному ЦК. Законодавство радянської доби обмежувало вчинення правочинів у спадкових правовідносинах складенням заповіту, прийняттям спадщини та відмовою від її прийняття і взагалі не визначала можливості укладення договору у цих відносинах.

На жаль, договір про зміну черговості одержання права на спадкування регулюється лише ч. 1 ст. 1259 ЦК. Згідно з п. 229 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2004 № 20/5 (втратила чинність), зміна черговості одержання спадкоємцями за законом права на спадкування обмежується строком від дня відкриття спадщини *до видачі свідоцтва про право на спадщину*. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5, містить лише вказівку на те, що досліджуваний договір укладається після відкриття спадщини (п. 4.7 глави 10 розділу II). Аналогічне за змістом положення розміщене в п. 1.2 розділу 1 ч. III Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтва про право на спадщину та свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя⁴.

⁴ Методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтва про право на спадщину та свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя, схвалені рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29.01.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001323-09>

Зміна черговості одержання спадкоємцями за законом права на спадкування шляхом укладення відповідного договору провадиться після відкриття спадщини, але до видачі свідоцтва про право на спадщину. Після видачі зазначеного свідоцтва спадкові відносини трансформуються у відносини власності, а відтак, йтиметься вже не про закликання до спадкування спадкоємця наступної черги, а про відчуження майна (його частини), отриманого у власність у порядку спадкування, на підставі інших цивільно-правових договорів (міна, дарування, купівля-продаж тощо). Це, у свою чергу, дозволяє вказати *на строковий характер* такого договору.

Договір про зміну черговості одержання права на спадкування має *локальний характер*, адже можливість його укладення обмежується відносинами спадкування за законом. За наявності заповіту закликаються до спадкування спадкоємці, які визначені волею заповідача та щодо яких взагалі не застосовуються норми глави 86 ЦК, що регулюють спадкування за законом.

Варто підкреслити, що закликання до спадкування на підставі укладеного між спадкоємцями договору про зміну черговості не є окремим видом спадкування. Статтею 1217 ЦК передбачено, що спадкування здійснюється за заповітом або за законом. Враховуючи ту обставину, що укласти вказаний договір можливо лише в межах спадкування за законом, зміна черговості одержання права на спадкування — це особливий порядок спадкування за законом.

У ЦК та Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України прямо не визначається, між ким саме укладається досліджуваний договір. Міститься лише застереження, що черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором *заінтересованих спадкоємців*. Наслідком такого неналежного нормативного регулювання стала позиція, висловлена як в юридичній літературі⁵, так

⁵ Див., напр.: Мічурін Є.О., Сліпченко С.О., Кухарев О.Є. Спадкове право: практика застосування. – Х.: Юрспіт, 2009. – С. 79.

і в роз'ясненнях органів юстиції⁶, що договір про зміну черговості укладається спадкоємцями тієї черги, яка за загальним правилом закликається до спадкування. А спадкоємець подальшої черги, якого «підтягують», не виступає стороною договору, а свою згоду на прийняття спадщини висловлює шляхом подання відповідної заяви.

Аналіз ч. 1 ст. 1259 ЦК дозволяє сформулювати висновок, що визначальною ознакою сторони договору про зміну черговості одержання права на спадкування є наявність інтересу. Спадкоємець нижчої черги має найбільший інтерес у договорі, оскільки завдяки цьому набуває право на спадкування, а відтак, він має виступати стороною договору. Крім того, якщо спадкоємця наступної черги не залучати до укладання відповідного договору, це унеможливить зміну черговості одержання права на спадкування за наявності лише одного спадкоємця тієї черги, яка за загальним правилом закликається до спадкування. Скажімо, після смерті особи, яка не склала за життя заповіту, у неї залишилися син та брат. За правилом черговості син, який є спадкоємцем першої черги, усуває від спадкування брата, спадкоємця другої черги. Якщо припустити, що договір про зміну черговості одержання права на спадкування укладають лише спадкоємці тієї черги, яка повинна закликатися до спадкування, то в наведеній ситуації змінити черговість неможливо (є лише один спадкоємець першої черги, в той час як для укладення договору необхідна узгоджена воля щонайменше двох осіб).

При цьому закон не визначає меж «підтягування», тобто договір може бути укладений як зі спадкоємцями другої черги, так і зі спадкоємцями п'ятої черги.

Таким чином, договір про зміну черговості одержання права на спадкування

укладається між спадкоємцем тієї черги, яка закликається до спадкування за загальним правилом черговості, та спадкоємцем наступної черги, якому надається право спадкування разом із спадкоємцем попередньої черги.

Важливо враховувати, що спадкоємець, який належить до черги, що закликається до спадкування, перш ніж укласти договір, має прийняти спадщину в установленому порядку.

Специфіка спадкових правовідносин обумовлює особливість суб'єктного складу договору про зміну черговості одержання права на спадкування. Враховуючи, що договір укладається між спадкоємцями за законом, його сторонами можуть бути лише фізичні особи, визначені хоча б у одній з черг спадкоємців за законом (ст. 1261–1265 ЦК). Відтак нотаріусу слід перевірити докази родинних, шлюбних чи інших відносин таких осіб зі спадкодавцем. У разі якщо будь-хто зі спадкоємців, який бажає брати участь у цьому договорі, не може надати відповідні докази, він не може укласти договір про зміну черговості. При цьому відсутня можливість скористатися положенням п.п. 4.5 п. 4 глави 10 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, відповідно до якого якщо один або кілька спадкоємців за законом позбавлені можливості подати документи, що підтверджують наявність підстав для закликання їх до спадкоємства за законом, вони можуть бути за письмовою згодою всіх інших спадкоємців, які прийняли спадщину і подали докази родинних, шлюбних чи інших відносин зі спадкодавцем, включені до свідоцтва про право на спадщину. Такий висновок обумовлений обмеженням застосуванням п.п. 4.5 п. 4 глави 10 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України лише щодо включення спадкоємця у свідоцтво про право на спадщину.

Договір про зміну черговості одержання права на спадкування може бути укладений з особою, яка спадкує за правом представлення (ст. 1266 ЦК). Спадкування за правом представлення — це особливий порядок спадкування за законом, за яким до спадку-

⁶ Узагальнення практики посвідчення договорів у спадковому праві (договори про зміну розміру часток у спадщині, про зміну черговості спадкування, про поділ спадкового майна, між спадкоємцями та виконавцем заповіту, на управління спадщиною) державними та приватними нотаріусами Донецької області за період з 01.01.2009 по 30.09.2011, затверджене наказом заступника начальника Головного управління юстиції у Донецькій області від 14.12.2011.

вання закликаються особи, які заступають собою місце спадкоємця, що помер раніше, ніж спадкодавець. Можливість укладення договору такими особами пов'язане з тим, що спадкоємці за правом представлення є безпосередніми та самостійними наступниками спадкодавця. Ці права вони набувають на підставі закону через кровну спорідненість, а не як наступники або представники спадкоємців більш близьких ступенів, померлих до відкриття спадщини. Жодного переходу спадкової частки від спадкоємця, якого заміщають, до спадкоємця, який спадкує, за правом представлення не відбувається і навіть не припускається⁷.

Щодо укладення договору про зміну черговості неповнолітніми особами або представниками малолітніх та недієздатних осіб, необхідно з'ясувати основне питання: набуває малолітня, неповнолітня або недієздатна особа право на спадкування за цим договором чи, навпаки, укладення договору про зміну черговості матиме наслідком зменшення їх частки у спадщині.

Зокрема, малолітні та неповнолітні діти спадкодавця за законом належать до спадкоємців першої черги, а відтак зміна черговості спадкування «погіршує» їх юридичне становище. Внаслідок укладення відповідного договору до спадкування буде закликатися спадкоємець подальшої черги, що призведе до зменшення частки спадкоємців першої черги.

Діти віком до 18 років поділяються на малолітніх (до 14 років) та неповнолітніх (від 14 до 18 років). Для кожної категорії осіб існує свій порядок вчинення правочинів. Щодо майна малолітніх дітей правочини вчиняються їх батьками або іншими особами, які їх замінюють. Згідно зі ст. 177 Сімейного кодексу України батьки малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки та піклування укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, та відмовлятися від майнових прав дитини.

Таким чином, для укладення договору про зміну черговості одержання права на

спадкування батьками малолітньої дитини необхідна згода органу опіки та піклування, якщо внаслідок цього буде зменшуватися спадкова частка дитини.

Договір за участю неповнолітньої особи може укладатися лише за нотаріально посвідченою згодою батьків та з дозволу органу опіки та піклування. Недієздатна особа може належати до різних черг спадкоємців. Тому укладення договору, за яким недієздатна особа буде спадкувати разом із спадкоємцями попередніх черг, є цілком імовірною. Такий перехід до спадкоємців черги, яка спадкує, без сумніву, покращить майновий стан недієздатної особи. У зв'язку з цим опікуни можуть укладати такі договори з дозволу опіки та піклування.

Стороною договору про зміну черговості одержання права на спадкування не може виступати спадкоємець, позбавлений батьківських прав щодо спадкодавця, чи усунений від спадкування відповідно до ст. 1224 ЦК. Спадкоємець, закликаний до спадкування через цей договір, бере на себе як майнові права, так і обов'язки, тобто ті борги спадкодавця, які можуть бути задоволені із спадкової частки. У цьому випадку застосовується ст. 1282 ЦК щодо обов'язку спадкоємця задовольнити вимоги кредитора.

Основна вимога, що ставиться законом до змісту договору про зміну черговості одержання права на спадкування, — він не повинен порушувати прав спадкоємців, які не беруть у ньому участі, а також спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. Спадкова частка таких осіб не може бути зменшена шляхом укладення договору. Не всі спадкоємці, які закликаються до спадкування, повинні укласти договір про зміну черговості. А тому згода на укладення цього договору від спадкоємців, які не беруть участь у ньому, не вимагається.

Наприклад, до спадкування закликаються три спадкоємці першої черги: У., К. та В. — діти спадкодавця. За правилом ст. 1267 ЦК частки у спадщині кожного із спадкоємців за законом є рівними. А тому кожен із дітей спадкодавця має право на 1/3 частку спадкового майна. Два з них (К. та В.) вирішують

⁷ Шилохвост О.Ю. Наследование по закону в российском гражданском праве. — М.: Норма, 2008. — С. 85.

змінити черговість одержання права на спадкування та укласти договір, яким мають намір закликати до спадкування брата спадкодавця Л. (спадкоємця другої черги) та розподілити належні їм частки порівну між трьома спадкоємцями. У. не бажає укласти такий договір, а тому його частка у спадщині не підлягає перерозподілу і дорівнює 1/3.

Отже, два спадкоємці першої черги мають право на 1/3 частки у спадщині кожний, тобто разом — 2/3. Зважаючи на те, що частки двох дітей спадкодавця складають 2/3, а договір про зміну черговості одержання права на спадкування визначає рівність часток всіх спадкоємців, які його укладають, то кожен із трьох спадкоємців (не враховуючи одного спадкоємця першої черги, що відмовився укласти договір) отримує по 2/9 частки спадщини.

Окремими ученими висловлюється точка зору, що черговість одержання права на спадкування може бути змінена в тому числі й шляхом подання заяви про це спадкоємцем, оскільки вказаний порядок буде відповідати таким принципам цивільного права, як розумність, справедливість і добросовісність⁸. Проте наведена позиція суперечить ст. 1259 ЦК, в якій ідеться саме про договірний порядок зміни черговості.

Причому зміст досліджуваного договору може містити й елементи інших договорів. Так, спадкоємці за усною угодою між собою, якщо це стосується рухомого майна, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них. Спадкоємці за письмовою угодою між собою, посвідченою нотаріусом, якщо це стосується нерухомого майна або транспортних засобів, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них (ст. 1267 ЦК).

Отже спадкоємці мають право в межах одного договору змінити черговість спадкування та розміри спадкових часток. Це узгоджується з положенням ч. 2 ст. 628 ЦК, згідно з яким сторони мають право укласти договір, в якому містяться елементи різних договорів. До відносин сторін у змішаному договорі застосовуються у відповідних

частинах положення актів цивільного законодавства про договори, елементи яких містяться у змішаному договорі, якщо інше не встановлене договором або не впливає із суті змішаного договору.

Істотною умовою договору про зміну черговості одержання права на спадкування є умова про предмет. Предметом договору виступає зміна встановленого порядку спадкування, внаслідок якої до спадкування закликаються особи наступних черг спадкоємців за законом. За договором про зміну черговості одержання права на спадкування передається не саме право спадкувати, оскільки тоді йтиметься про відмову від прийняття спадщини на користь іншої особи, що за правовою природою є одностороннім правочином. Крім того, передання майнового права характеризується припиненням такого права в однієї особи та виникненням — в іншої. І навпаки, змінюючи порядок черговості, жодна сторона за договором не втрачає своїх прав.

Договір про зміну черговості одержання права на спадкування є безоплатним. Незважаючи на відсутність прямого застереження в законі, це впливає із суті відповідних правовідносин. Якщо припустити зворотне, то доведеться визнати можливість укладення договору про продаж спадщини, чого чинне законодавство не передбачає. У цьому аспекті слід наголосити на закритий перелік договорів, що можуть укладатися у сфері спадкування. Це означає можливість укладати лише такі договори, що прямо передбачені в книзі 6 ЦК. Вказана особливість пов'язана з тим, що спадкове право містить більшу кількість імперативних норм, ніж будь-яка інша підгалузь цивільного права⁹.

Укладення договору про зміну черговості одержання права на спадкування не позбавляє спадкоємця необхідності прийняти спадщину.

Згідно зі ст. 1269 ЦК спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, має подати нотаріусу заяву про прийняття спадщини.

⁸ Актуальні проблеми спадкового права: навч. посіб. / за заг. ред. проф. Ю.О. Заїки, ст. наук. співроб. О.О. Лов'яка. — К.: КНТ, ЦУЛ, 2014. — С. 156.

⁹ Харьковская цивилистическая школа: грани наследственного права: монография / И. В. Спасибо-Фатеева, О. П. Печеньный, В. И. Крат и др.; под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. — Х.: Право, 2016. — С. 531, 535.

Водночас закон дозволяє прийняття спадщини без спеціального волевиявлення. Так, спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо він не заявив про відмову від неї; малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що

прийняли спадщину, крім випадків відмови від неї (ст. 1268 ЦК).

Отже, норми спадкового права не містять такого способу прийняття спадщини, як укладення договору про зміну черговості одержання права на спадкування. Таким чином, після укладення договору, спадкоємець має прийняти спадщину відповідно до статей 1268, 1269 ЦК. ✎

ПОСЛІДОВНІСТЬ ОДЕРЖАННЯ ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ ПРИ НОТАРІАЛЬНОМУ ПОРЯДКУ ЗМІНИ ЧЕРГОВОСТІ

